FİLİZ ÇAĞMAN'A ARMAĞAN

EDİTÖRLER
AYŞE ERDOĞDU
ZEYNEP ATBAŞ
AYSEL ÇÖTELİOĞLU

LALE YAYINCILIK

LALE YAYINCILIK

Kültür ve Sanat Yayınları-6
Sertifika No: 20575

FİLİZ ÇAĞMAN'A ARMAĞAN

Yayıncı
Ahmet Akcan

Editörler
Ayşe Erdoğdu
Zeynep Atbaş
Aysel Çötelioğlu

Yayına hazırlayan
Lale Uluç

Kitap tasarımı
Ersu Pekin

İstanbul 2018
ISBN 978-605-81378-0-6

Baskı
Karakış Basım
Maltepe Mah. Litros Yolu Sok.
No. 1BF1, Zeytinburnu İstanbul
+90 212 544 58 20
Sertifika no: 33820

Dağıtım ve satış
Lale Organizasyon
+90 212 245 55 71
www.laleorganizasyon.com

Yazıların sorumlulukları yazarlara aittir. Kitaptaki metin ve resimlerin, tamamının veya bir kısmının, elektronik, mekanik, fotokopi veya herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılması, yayınlanması ve depolanması, başka dillere çevrilmesi yayıncıdan ve ilgili müze müdürlükleri ve kurumlardan alınacak yazılı izne tabidir. Lale Yayıncılık, Lale Organizasyon Ticaret Limited Şirketi'nin markasıdır.
Bu kitabın yayın hakları Lale Yayıncılık ve Lale Organizasyon'a aittir.

Katkılarıyla:

GELENEKSEL SANATLAR DERNEĞİ
TRADITIONAL ARTS ASSOCIATION
www.gelenekselsanatlar.org

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI

Gülsen Tezcan Kaya*

Firdevsî Şehnamesi resimlerinde ejder öldürme ikonografisi

* Yrd. Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü.

Firdevsî-i Tûsi (öl. 1020?) tarafından 1010'da İran'ın sözlü ve yazılı kaynakları derlenerek, Pehlevî diliyle[1] mesnevî biçiminde 60.000 beyit halinde yazılıp Sultan Gazneli Mahmud'a (998-1030) sunulan *Şehname*, İran'ın ulusal destanıdır. Efsanevi kahramanların ve hükümdarların yiğitliklerini, zorluklarla başa çıkabilme güçlerini ve zekâlarını en iyi biçimde ifade ettiği için, İran coğrafyası dışında yaşayan hükümdarlar ve kitapseverler tarafından da benimsenip, yüzyıllar boyunca resimli nüshaları yaptırılmıştır. Eser, cesaret, kuvvet, zekâ ve sadakat kavramlarını ön plana çıkardığından, insanî değerlere önem veren her kültür için evrensel bir sembol olmuştur.

Hükümdarlar, mirzalar ve devlet görevlilerinin nakkaşhanelere siparişleri ile farklı coğrafyalarda birçok resimli nüshası hazırlanan eserde sıklıkla tekrarlanan temalardan biri de "kahramanların ejder öldürme" sahneleridir. Bu araştırmada, *Firdevsî Şehname*'sinde geçen ejder öldürme öykülerinin canlandırıldığı resimlerde, konunun yorumlanması çeşitli açılardan irdelenmiştir. Resimlerin metinle bağlantısı, öykünün hangi bölümünün canlandırıldığı, resimlerde izlenen ikonografik şemanın yaklaşık ne zaman ortaya çıktığı, bu şemanın zaman içindeki değişimi ya da sürekliliği tartışılmıştır. Bu bağlamda *Firdevsî Şehnamesi* nüshalarında ejder öldürme sahneleri tespit edilerek, en çok resimlenenler araştırma kapsamına alınmış, yaklaşık olarak en erkenden başlayarak örnekleme yoluna gidilmiştir.

Yılan benzeri, oldukça büyük, havada, karada ve denizde yaşayabilen bir canavar olarak İ.Ö. üç binli yıllardan bu yana insanoğlunun bilgi ve hayal dünyasında ayrı bir yeri olan ejder,[2] farklı kültür ve coğrafyalarda birbirinden ayrı anlamlar yüklenerek yaşatılmıştır. Ejderin tanımı ilk çağlardan günümüze yazıtlarda, bir çok edebi, coğrafi, ve ansiklopedik eserlerde yerini alır. Ancak bilinebilen en eski ejder tanımı Uzak Doğu'dan gelir. Shou Wen sözlüğünde (İ.S. 200-369) *ejderi* pullarla kaplı bir sürüngen *olarak* ifade ederken,[3] Wang Fu gibi eski, yerli yazarlar, Çin ejderhasının pek çok hayvanın garip bir karışımı olduğunu, ejderin bir devenin

1 İran'ın İslâm öncesi tarihine ait bir dildir.

2 Araştırmacılar kelimenin aslının "Ajı Dahaka" olup, eski Hint dilinde "ayıp" anlamına geldiğini, daha sonra ejderhaya dönüştüğünü, Farsça'da ise ejder ya da ejderha denip, kelimenin anlamının büyük yılandan geldiğini belirtirler (Bakırcıoğlu 1979: 12-13). Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* (1069-1070) adlı eserinde ejder "evren" (Esin 1970: 167), Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lugat-üt Türk* (1072-1074) adlı eserinde "büke", adını almış ve büyük yılan anlamında kullanılmıştır (Atalay 1940, c. III: 227). Hamdullah Mustafi'nin yazmış olduğu *Nuzhet al Kulüb* (1339-40) adlı coğrafya eserinde ise ejdere Arapların "tinin", Türklerin "luu", Moğolların da "moğur" dedikleri belirtilir (Gierlichs 1993: 10). Arap coğrafyacısı Kazvini'nin *Acâibü'l-Mahlûkat* (1280-83) adlı eserinde ejder, büyük bir deniz canavarı, bir su yılanı olarak anlatılır (Lane 1997, c. I: 318).

3 Williams 1974: 32

başına, bir geyiğin boynuzlarına, bir canavarın gözlerine, bir ineğin kulaklarına, bir yılanın boynuna, bir midyenin göbeğine, bir sazan balığının pullarına, bir kartalın pençelerine ve bir kaplanın ayaklarına sahip bulunduğunu belirtirler.[4]

Efsanevî bir yaratık olan ejder, Uzakdoğu kültürlerinde hükümdarın gücü ve hanedanlığın sembolüdür. Bir gökyüzü hayvanı olarak, suda yaşayıp bulutlara yükselerek gök gürültüsü ve yağmura neden olduğuna, nehirleri beslediğine inanılır.[5] Orta Asya'da da ejder, su ve bolluk sembolüdür. Hem su kaynaklarını hem de yağmur bulutlarını temsil eder.[6] Ancak kimi zaman da yer altı tanrılarının ağacını beklediği için düşmanlığın, karanlığın veya cehennemin sembolü olur.[7] Yakın Doğu'da, canavarların en kuvvetlisi kabul edilerek kimi zaman koruyucu kimi zaman da yıkıcı gösterilmiştir. İran mitolojisinde yıkıcı ruhların (cinlerin) gücü ve kuraklığın simgesi olmuş,[8] ayrıca kozmolojik bir anlam da yüklenerek, oklar ile ejderin vücudunun delinmesiyle, yağmur bulutlarının güneş ışınları tarafından dağıtılması inanışının yerleşmesini sağlamıştır.[9] Avrupa'da ise ejder İncil'deki "Levyetan" adlı ateş saçan yaratıktan ötürü daha çok dini bir simge olarak görülmüş ve kilisenin de etkisiyle şeytanla özdeşleştirilmiştir. Aynı zamanda savaşçıların gücünü ispatlamaları için öldürülen ejderler, hazinelerin bekçileri olarak da görülmüştür.[10] İşte bu farklı coğrafya ve zaman dilimlerinde gelenekselleşmiş kültürün bir parçası olan ejder imgesi doğal olarak resimden heykele, küçük el sanatlarından tekstile birçok sanat eserlerinde, yukarıda aktarılan sembolik anlamları yüklenmiş olarak karşımıza çıkar.

Ejder, kötülük ve karanlık sembolü olarak görüldüğü kültürlerde yaratılan mitoslarda, düzen bozucu, kaos yaratıcı bir kimliğe büründüğünden, ilk ve orta çağ yazılı kaynaklarında da belirtildiği gibi bu kültürlerin mitolojilerinde sıklıkla ejder öldürme temasına yer verilmiştir. Ön Asya ve Avrupa'daki ejder öldürme temasının kaynağı büyük olasılıkla Sümer kültürüdür. Sümer tabletlerinin okunması sonucu üç ayrı ejder öldürme teması ortaya çıkarılmıştır. Su tanrısı Enki, savaşçı tanrı Ninurta ile aşk ve savaş tanrıçası İanna ejderle savaşıp düzeni sağlamışlardır.[11] Çok tanrılı dinlere sahip kültürlerden Mısır'da Tanrı Re ile Apopis ejderi,[12] Hindistan'da tanrıların kralı ile ejder Vrtra,[13] Hititler'de gök tanrısı Telepinu ile İlluyanka ejderi[14] mücadelesinde ortak nokta tanrı-ejder savaşı biçiminde görülürken;[15] Musevilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi tek tanrılı dinlerin ortaya çıkmasıyla yerini insan-ejder mücadelesine bırakarak, simgesel olarak insanoğlunun şeytana ve tanrı tanımazlığa karşı duruşu vurgulanmak istenmiştir. Hıristiyanlıkta başta Aziz Georgios[16] olmak üzere birçok aziz ejderle savaşarak bakire bir kızı ya da ezilen halkı canavardan kurtarır.[17] İslâm dünyasında ise ejder öldürme teması, 15. yüzyılda yoğunlaşarak *Hacı Bektaşî Velayetnamesi*, Velayetname-i Otman Baba ve Saltukname gibi Bektaşî menkıbelerinde karşımıza çıkar. Sarı Saltuk, Ulu Abdal, Hacim Sultan, Otman Baba gibi kahramanlar derviştir ve Müslüman halkı ejderin zulmünden kurtarır.[18]

İran edebiyatında ise ejder öldürme teması, İran kahraman ve hükümdarlarının hikâyelerinin anla-

4 Mackenzie 1996: 49.

5 İnanışa göre ejderde bulunan 117 adet pulun 81'i iyi etkiler, yani Yang ile, 36'sı kötü etkiler yani Ying ile doludur. Bu sebeple Uzakdoğu'da ejder, hem koruyucu hem de yok edicidir (Williams 1974: 132; Munsterberger 1971: 8; Mackenzie 1996: 55-56).

6 Esin 1970: 162-163.

7 Ögel 1971, c. I: 541; Çoruhlu 1992: 258.

8 Khaleghi 1989, c. III: 201.

9 Ocak 1993: 179.

10 Payne 1990: 82; J. Chevalier-A.Gheerbrant 1994: 307; Mercante 1998: 250.

11 Kramer 1999: 144-153.

12 Clark 1993: 210-211.

13 O'Flaherty 1996: 64-65.

14 Akurgal 1993: 107.

15 İran, Yunan ve Türk mitolojilerinde diğerlerinden farklı olarak, ejderle mücadele eden kahraman, hükümdar, yiğit veya kutsal bir kişi olur.

16 Kilise tarihlerine göre 3. yüzyılın ikinci yarısında doğan aziz, 303 yılında Diocletian (s. 284-305) döneminde Nikomedia'da (İzmit) Hıristiyanlar aleyhine çıkan bir fermanı yırtması üzerine işkence ile öldürülmüş ve o tarihten sonra büyük bir din şehidi kabul edilmiştir (Tümer 1994, c. 8: 26; Ferguson Ty: 216).

17 Cooper 1986: 35; Farmer 1997: 202.

18 Ocak 1997: 42; Duran 1995: 101; Gölpınarlı 1995: 102; Yücel 1997: 117; Akalın 1990: 186; Dedebaba 1996: 42.

1

2

1. Rahş'ın Rüstem'i uyandırması TİEM, 1983, y. 51b, Şiraz, 16. yüzyılın ikinci yarısı.

2. Rüstem'in ejderin başını kesmesi. British Library, Londra, Add 18188, y. 91b, Şiraz, 1483 (Senior 1985: 75).

tıldığı bir çok eserde yer almaktadır.[19] Ancak şüphesiz bu tema en çok *Firdevsî Şehnamesi* nüshalarında resimlendirilmiştir. İran'ın ilk efsanevi hükümdarlarından Sasaniler'in sonuna kadar gelmiş geçmiş kahramanlarını ve hükümdarların öykülerini anlatan beyitlerden oluşan bu eserde, Rüstem, Güştasp, İsfendiyar, İskender, Bahram Gur ve Bahram Çübin gibi kahramanların ejder öldürme sahneleri en çok resmedilenler arasında yer alır.[20] Erken örnekleri 1330'lu yıllardan itibaren görülmeye başlanan, Şiraz, Herat, Tebriz, İstanbul,[21] Kazvin, Buhara, İsfahan gibi merkezlerde hazırlanan elyazmalarındaki resimlerde aynı sahnenin kimi zaman aynı kimi zaman farklı yorumlanışları, metne sadık kalıp kalmadıkları yüzyıl ve coğrafyaya göre farklılık göstermektedir.

Şehname'de ejder öldüren kahramanlardan en çok tanınanı Rüstem'dir. Sam'in oğlu beyaz saçlı Zal ile Rudabe'nin oğludur. Yaklaşık sekiz yüz sene süren mucizelerle dolu olan hayatında birçok kahramanlık hikâyesine konu olmuş, bunlardan birinde de ejder öldürmüştür. *Şehname*'deki hikâyeye göre Rüstem, devler ülkesi Mazenderan'ı ele geçirmeye çalışırken Akdev'in tutsak ettiği hükümdar Keykubad'ı, tehlikelerle dolu olan kısa yolu seçerek kurtarmaya gider. Yoldaki maceralarından üçüncüsünde, çölde uyumak için biraz mola verir. Atı Rahş,[22] ejderi görür ve kahramanı uyandırır. Ancak Rüstem çöl karanlığında ejderi göremediğinden atına çıkışır. Bu olay birkaç kez tekrarlandıktan sonra Rüstem ejderi görerek kılıcını çeker. Rahş ejderin kahramana saldırdığını görünce kulaklarını diker ve koşup, dişleriyle ejderin omuzlarını koparır. Rüstem de kılıcını çekerek hayvanın başını gövdesinden ayırır. Ejderin vücudunun bütün çölü baştan başa kapladığını ve kanlarının ırmak gibi aktığını gören Rüstem şaşırarak Tanrı'nın adını anar[23] (res. 1-2).

Ulaşılabilen resimlerin çoğunda sahne, hikâyedeki gibi tasvir edilmiştir. Hikâyenin en çok Rahş'ın,

19 *Gürşaspnâme*'de Gürşasp, on dört yaşındayken Sekavend Dağı'nda oturan ve fırtınadan sonra denizden çıkan ejderi, *Barzunâme*'de Sohrab'ın oğlu olan Barzu, Yaman hükümdarının kızını ararken Zahab Dağı'ndaki ejderi, *Bahmannâme*'de Faramarz'ın oğlu Adar Barzin, yerel hükümdar Bevarasp'ın kızını kurtarmak için bulutların arasındaki ejderi, *Cihangir-nâme*'de Rüstem, Keşef Nehri'ndeki ejderi öldürür (Khaleghi 1987: 200-201).

20 *Firdevsî Şehnamesi*'nde yer alan Zal'in babası Sam, Zev'in oğlu Gürşasp, Rüstem'in oğlu Faramurz ve Bahman gibi kahramanlar da ejder öldürdükleri halde resimli örneklerinin azlığından dolayı değerlendirmeye alınmamıştır.

21 *Şehname-i Türki* (Türkçe Şehname)

22 Babasından at isteyen Rüstem, Kabil şehrinden gelen atlardan benekli, üstün özellikleri olan yavru at Rahş'ı seçer ve bütün maceralarına onunla birlikte gider (Lugal 1994, c.II: 26-31).

23 Lugal 1994, c. III: 118-123.

3

4

3: TİEM, 1983, y. 184b, Şiraz, 16. yüzyılın ikinci yarısı Güştasp'ın ejdere hançer saplaması.

4. TSMK H. 1480, y. 279a, Buhara, 16. yüzyıl sonu. Güştasp'ın ejderi öldürdükten sonra dua etmesi.

5: TSMK R. 1542, y. 340a, Şiraz, 1495. Güştasp'ın ejder öldürmesi.

ejderin omzunu ısırdığı, Rüstem'in de kılıcıyla başını kestiği an betimlenmiştir.[24] Rüstem'in at üzerinde saldırıya yeni geçerken gösterildiği sahne[25] ile ejderi öldürdüğü an,[26] canlandırılan diğer hikâyelerdir. Ender olarak Rüstem uyurken, ejderin sessizce yaklaştığı, Rahş'ın da Rüstem'i uyandırmaya çalıştığı sahne canlandırılır.[27] Rüstem başında leopar kafasından yapılmış başlığı ve kaplan derisinden zırhı ile görülür. Resmin üzerindeki ya da hemen altındaki beyitlerin hemen hepsinde, Rüstem'in ejderin başını kestiği anda yerin ejderin altında kaybolduğu, kan çeşmesinin ortalığa fışkırdığı, öfkeli ve kızgın ejdere bakıp keskin dişlerini ve nefes alışını görünce hayretler içinde kaldığı anlatılır.

Güştasp, ejder öldüren hükümdarlardan biridir. Luhrasp'ın oğlu, Keyhüsrev'in torunudur. 120 yıl hüküm sürmüştür.[28] Hikâyeye göre babası Luhrasp'ın tahtı ona bırakmamasına içerleyerek Rum diyarına (Bizans) gelir ve Kayser'in (İmparator) kızıyla evlenir. Bu evliliği onaylamayan Kayser, diğer kızlarını evlendirirken damat adaylarının yiğitliklerini sınamak ister. En küçük kızına talip olan Ahran adlı soylu gence, Sakila Dağı'ndaki ejderi öldürmesini şart koşar. Ancak Ahran, daha önceki adaylara Güştasp'ın yardım ettiğini öğrenince onu birlikte gitmeye ikna eder. Ejderin ininin önüne geldiklerinde Ahran geri döner. Güştasp tulgasını başına giyer ve nara atarak ejderi çağırır. Ejder Güştasp'ı içine çekmeye başlayınca, Güştasp oklarını yağmur gibi hayvanın üzerine yağdırır. Atının üzerindeki Güştasp, özel olarak tasarlanmış, hikâyede beş arşın boyunda, etrafında yılan dişleri gibi demirlerin bulunduğu be-

24 St. Petersburg Rusya Milli Kütüphanesi Ms. Dorn 329, 45b, Şiraz, 1330 (Blair-J. Bloom 1994: 34-35); Oxford, Bodleian Library Ous Add. 176, 68b, Şiraz, 1425 (Robinson: 1993: 16); TSMK H. 1515, 67a, Şiraz, 1478-79; Londra, British Library Add. 18188, 91b, Şiraz, 1483 (Titley 1981: 21-22); TSMK H. 1506 68b, Şiraz, 1486; TSMK H. 1510, 55b, Buhara?, 1497-98; Kahire Milli Kütüphanesi, 15.yüzyıl (Binyon-J.V.S. Wilkinson, 1971: lev. XXXII-A); St. Petersburg Rusya Bilimler Akademisi C-882, 149a, Şiraz, 15.yüzyıl sonu-16.yüzyıl başı (Petrosyan vd. 1995: 186); TSMK H. 1504, 58a, Şiraz, 1509; TSMK H. 1519, 207a, Şiraz, 1510; Manchester, John Rylands Library, Ryl Pers 910, 74, Tebriz, 1520-30 civ. (Robinson 1980: 125); TSMK H. 1477, 72a, Şiraz, 1564; TSMK H. 1487, 59a, Buhara, 16.yüzyıl ikinci yarısı; Cenevre, Sadrettin Ağa Han Koleksiyonu Ir. M. 69/A, Kazvin, 1576 (Robinson 1993: r. XIV); İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa 422, 130a, Kazvin, 16. yüzyıl sonu; TSMK H. 1480, 70b, Buhara, 16.yüzyıl sonu-17. yüzyıl başı; Londra, British Museum, Add. 27258, 89b, Isfahan, 1628 (Stchoukine 1964: r. XLIX); Windsor Royal Library, Windsor Castle, Ms Holmes 151, (A/6), 91b, Isfahan, 1648 (Stchoukine 1964: r. LV).

25 TSMK H. 1488, 91a, Buhara, 1564.

26 TİEM 1978, 78b, Şiraz, 15.yüzyıl sonu ve TSMK H. 1520, 106a, İstanbul, 1545.

27 TİEM 1983, 51b, Şiraz, 16. yüzyılın ikinci yarısı.

28 Warner- Warner 1909, c. IV: 9.

lirtilen hançeri, ejderin çenesine saplayınca ejderin ağzından kan ve zehir fışkırır. Canavar zayıflayınca da ejderin başını beyniyle birlikte kayalarda dağıtır. Atından inerek ejderin bir çift dişini ganimet olarak alır ve Tanrı'ya dua eder[29] (res. 3-5).

Hikâyenin en çok Güştasp'ın ejderin boğazına özel yaptırdığı hançeri soktuğu bölümü canlandırılmıştır.[30] Güştasp, atının üzerindeyken dağdaki ininin önündeki ejdere hançerini saplar ve zehiri akan ejderin başını kılıçla keser. Resimlerin bulunduğu sayfalardaki metinde Güştasp'ın dağa gelmesi, ejderin onu görüp nefesiyle içine çekmeye başlaması, atından inip ejdere ok yağdırması, hançeri ejderin ağzına sokması, her yerin kan ve zehir olması, kılıcıyla ejderin başını kesmesi ve iki dişini sökmesi, oradan ayrılıp elini yüzünü yıkadıktan sonra Tanrı'ya şükretmesi anlatılır. Hikâyenin farklı bölümlerinden sahneler de görülür. Bunlardan biri Güştasp'ın ejderi öldürdükten sonra Tanrı'ya dua etmesi sahnesidir.[31] Güştasp ölü ejderin önünde diz çökmüş Tanrı'ya dua ederken betimlenmiştir.

Kimi sahnelerde ise, Güştasp'ın ejder öldürme sahnesi İsfendiyar'ın ejder öldürme sahnesine benzer şekilde resmedilmiştir.[32] Burada kullanılan araba İsfendiyar'ın tasarladığı arabayı hatırlatır.

İsfendiyar'da ejder öldüren hükümdarlardan biridir. İkinci dönem Keyaniler Hanedanlığı'ndan gelir. Güştasp'ın en büyük oğludur.[33] Hikâyeye göre İsfendiyar, Turan hükümdarı Arjasp tarafından, Demir Kale'de tutsak edilen kız kardeşleri Homay ve Behafarid'i kurtarabilmek için atıldığı maceralardan üçüncüsünde ejder ile karşılaşır. İsfendiyar, Gurgsar adlı savaş esirinin ejderle ilgili kehanetine dayanarak, marangozlarına ahşap bir araba yaptırır. Arabanın kasasına kılıçlar yerleştirir. İki soylu atı, arabanın önüne bağlar. Ertesi gün, gün ışıdığında

5

29 Warner- Warner 1909, c. IV: 342-348.

30 TSMK H. 1479, 130a, Şiraz, 1330; Londra Royal Asiatic Society Ms 239, 15.yüzyıl (Mutlu 1968: 164); SK. Hacı Beşir Ağa 486, 317b, Herat, 15.yüzyıl ilk yarısı; Dublin, Chester Beatty Library, 158, 295b, 1480 (Arberry - Blochet Vd. 1960: 11); TSMK H. 1489, 265a, Şiraz, 1482-83; TSMK H. 1506, 296b, Şiraz, 1486; BL, Or. 13859, 208a, Maveraünnehir, 1500 (Titley 1981: 9); TSMK H. 1509, 196a, Buhara, 16.yüzyıl başı; New York Metropolitan Museum of Art, 402a, Tebriz, 1530-35 civ. (Welch 1985: r.56); MJRL, Ryl Pers 932, 308a, Şiraz, 1542 (Robinson 1980: r. 594); TSMK H. 1481, 307a, Şiraz, 1543 (Karahan 1971: r. 77); TSMK H. 1477, 269b, Şiraz, 1564; Berlin, Preussischen Staatsbibliothek Ms 359, 319a, Şiraz, 1560-70 civ. (Stchoukine-. Flemming vd., 1971: r. 21); DCBL, British Isles Collection, 295, Horasan, 1575 (Robinson 1967: r. 51); TSMK H. 1492, 368b, Mrs. Elenor Searle Whitney Mc Collum Özel Koleksiyonu, Herat, 1599 (Robinson 1993, c. I: r.3); TİEM 1983, 184b, Şiraz, 16.yüzyıl ikinci yarısı, TSMK H. 1502, 332b İsfahan?, 17.yüzyıl başı; TSMK H. 1518, 39b, İstanbul, 16.yüzyıl ikinci yarısı; TSMK B. 284, 42b.

31 TSMK H. 1480, 279a, Buhara?, 16.yüzyıl sonu?; BPS, Ms 4251, BI 460a, İsfahan, 1605 (Stchoukine Vd.,1971: r. 33).

32 TSMK R. 1542, 380a, Şiraz, 1495 ve MJRL, Ryl Pers. 909, 266b, İsfahan, 1650

33 Yarshater 1998: 584, 586.

6

7

6: TSMK H. 1519, y. 674b, Şiraz, 16. yüzyılın ilk yarısı. İsfendiyar'ın ejder öldürmesi.

7: TSMK H. 1480, y. 302a, Buhara?, 17. yüzyıl başı. İsfendiyar'ın ejderin zehrinden bayılması.

silahlanıp, göğsüne zırhını giyip arabayı ejdere doğru hızla sürer. Gözleri kan pınarı, açık ağzı karanlık bir mağara gibi olan ejder kara bir dağa benzer. Boğazından ateş çıkar. Nefesiyle atları içine çeken ejderin boğazına arabanın etrafındaki kılıçlar saplanır. Ejder güçsüz kalıp hareket edemeyince, İsfendiyar arabadan inip kılıcıyla ejderin beynini çıkarır. Ancak ejderin saldığı dumandan dolayı bayılır. Ordunun idaresini bıraktığı savaşçı Bishutan ve ileri gelen görevliler, öldüğünü düşünüp gözyaşı dökerler. Bishutan başından aşağı gülsuyu dökünce ayılır[34] ve zehirli dumandan bayıldığını açıklar. Daha sonra giysilerini değiştirip Tanrı'ya dua eder[35] (res. 6-7).

İsfendiyar'ın ejder öldürme hikâyesinde canlandırılan sahneler çeşitlilik gösterir. Bunlardan ilki İsfendiyar'ın etrafı kılıçlarla çevrili olarak tasarlayıp yaptığı atlı arabasını ejdere sürdüğü ve ejderin atları yuttuğu an,[36] ikincisi arabanın etrafındaki kılıçların ejdere battığı an,[37] üçüncüsü kılıcıyla ejderin beynini yarıp toprağa gömmesi[38] ve sonuncusu da ejderin saçtığı zehirden bayıldığı andır.[39]

İskender[40] ejder öldüren bir diğer hükümdardır. Philippos'un oğludur. On dört yıl hükümdarlık yapmıştır. *Şehname*'deki hikâyeye göre İskender, Narmpai adlı ülkeye ordusuyla birlikte gelir. Buradaki ilkel halkla bir süre geçirdikten sonra yola çıkmaya

34 Kimi nüshalarda ejderin zehrinden bayılan kahramanın Bisutan olduğu ve ona gülsuyu döken kişinin de Rüstem olduğu belirtilmektedir (Tezcan 2001: 145, r. 119).

35 Warner- Warner 1910, c. V: 125-128.

36 TSMK H. 1479, 144a, Şiraz, 1330; TSMK H. 1509, 213a, Buhara?, 16. yüzyıl başı; Amerika Özel Koleksiyon, WV. 127, Kazvin?, 1576-77 (Robinson 1993, c. II: 302); TSMK H. 1519, 674b, Şiraz, 16.yüzyıl ilk yarısı; TSMK H. 1522, 329a, İstanbul.

37 Trust Collection, 374b, Şiraz, 1560 (Soudavar 1992: 98d); TSMK H. 1493, 345a, Safevi, 16. yüzyılın sonu.

38 TSMK H. 1515, 337a, Şiraz, 1478-79; TSMK H. 1484, 303b, Şiraz?, 1550-70 civ.; TSMK H. 1477, 290a; New York Public Library, Spencer coll., Tebriz, 1614 (Grube 1962: 123).

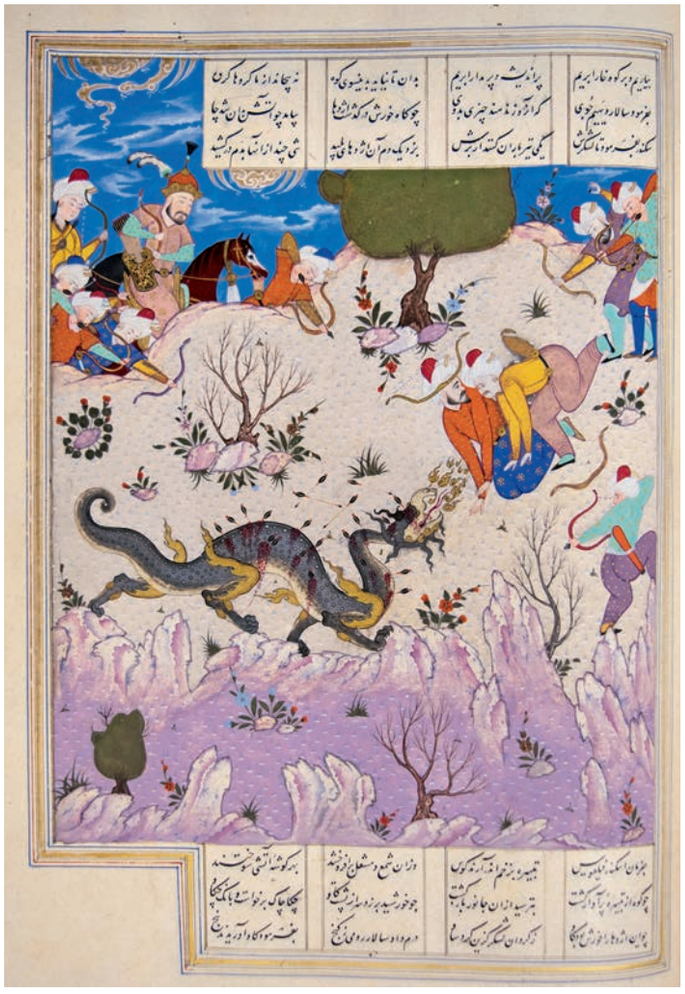
39 TSMK H. 2153, 157a, Tebriz, 1370 (Çağman-Tanındı- Rogers 1986: r. 53); BM, OA. 1948. 10-9.052, Şiraz, 1435-40 civ. (Canby 1993: r. 32); TSMK H. 1480, 302a, Buhara, 16.yüzyıl sonu; BL, Add. 16761, 279b, İsfahan, 1614 (Titley 1982: r. 6); NPL, Spencer Turk Ms. 1, 342, Osmanlı, 1620 (Schmitz 1992: r. 278).

40 Hikâyesinin İ.Ö. 200 ile İ.S. 200 yılları arasında bir tarihten itibaren İskenderiye'de bir yazar tarafından Yunanca yazıldığı ve bütün Yakındoğu dillerine çevrilerek ülkelerin mitolojileriyle zenginleştirildiği bilinir. İslâm kültüründe de Kuran'daki Zulkarneyn ile özdeşleştirilmiş, 9. yüzyıldan itibaren Arap ve İranlı tarihçiler tarafından güçlü, akıllı, adil bir yönetici olarak tanıtılmıştır (Gökyay 1950: 1088-89; Bağcı 1989: 170).

8

9

8: TSMK R. 1542, y. 466a, Şiraz, 1495. İskender'in askerlerinin ejdere ok yağdırması.

9: TSMK H. 1516, y. 355a, Şiraz, 1547. Ejderin İskender'in askerlerini yutması.

karar verir. Ancak halk, yolda bir ejder bulunduğunu, ona karşı koyamadıkları için her gece beş öküz getirip, bunları kayalardan aşağı bırakıp ejderin gazabından kurtulduklarını anlatınca, İskender ejderi öldürmeye karar verir. Askerlerine, ejderin yemek zamanı geldiğinde hiçbir şey vermemelerini emreder. Beslenme zamanı geldiğinde ejder ateş saçarak gelir. İskender askerlerine ejderin üzerine okları süratlice yağdırmalarını söyler. Ejder nefesi ile bazı savaşçıları içine çeker. Savaşçıların başı, beş öküzle birlikte gelir. Onları öldürerek derilerini yüzer. Hayvan derilerini neft yağı ve zehir ile doldurup askerlere verir. Askerler öküzleri dağın tepesinden aşağıya, açlıktan ateşler saçan ejdere doğru atarlar. Ejder, doldurulmuş derileri yiyince zehirlenir ve kayaların üzerine yatar. Savaşçılar ejderin üzerine ok yağdırıp onu öldürürler[41] (res. 8-9).

Şehname'de en çok İskender ve askerlerinin ejdere ok yağdırdıkları sahne betimlenmiştir.[42] Resmin bulunduğu sayfalardaki metinlerde ejderin yediği öküz derilerinden etkilenerek vücudunu zehir sarması, başını taşlı dağlara vurması, ordunun yetişip ejderi ok yağmuruna tutması, ejderin dağın önüne gelmesi, İskender'in askerlerini başka dağa yerleştirmesi anlatılır. Hikâyenin, ejderin doldurulmuş öküz derilerine yaklaşması[43] ve askerleri yutması[44] sahnelerinin canlandırılması, geç dönem örneklerde farklı sahnelerin denenmek istenmiş olabileceğini düşündürür. Topka-

41 Warner, A.G.-E. Warner, 1912, c. VI: 150-153.

42 Paris, Madam Behague Coll, 34, Tebriz, 1330 civ. (Curatola 1989: r. 67); TSMK R. 1542, y. 466b, Şiraz, 1495; MJRL, Ryl Pers. 932, 389b, Şiraz, 1542 (Robinson 1980: 182).

43 BL, Add. 27258, 452b, İsfahan, 1628 civ. (Titley 1981: 8).

44 TSMK H. 1516, 355a, Şiraz, 1547.

10

pı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki H. 1516 no.lu nüshanın 355a yaprağındaki metinde, ejderin acıkarak ovaya gelmesi, İskender'in, ordusuna ejderi ok yağmuruna tutması için emir vermesi, ejderin tıpkı bir hortum gibi askerlerden birkaçını yutması anlatılır. Resim tıpkı hikâyedeki gibi canlandırılmıştır.[45]

Bahram Gur, I. Yazdgird'in oğludur. 420-438 arasında hüküm sürmüştür.[46] Hikâyelerden ilkinde Bahram, Turan'da avlanırken ve Hindistan'da ise yerel halkı kurtarmak için ejder öldürür. İlk hikâyede zevk ve eğlenceyi seven Bahram, ilkbaharda Turan'a avlanmaya gider. Avının üçüncü günü aslana benzeyen bir ejdere rastlar. Yayını gererek ejderin göğsüne, kavaktan yapılmış oklarını fırlatır. Diğer okunu ejderin başına fırlatınca hayvandan kan ve zehir fışkırır. Atından inerek kılıcını ejderin göğsüne saplar. Ejderin yuttuğu adamı hayvanın karnını yararak çıkarır. Genç adam kan ve zehir içinde donarak ölmüştür. Bahram kederli bir şekilde yas tutar. Zehirden kendi gözleri de bir süre görmez. Ejderin karnından cesedi çıkarır ve atına binerek uzaklaşır[47] (res. 10).

İkinci hikâyede ise, Bahram Hindistan'a gittiğinde Şengül adlı hükümdar, ülkesinde hem karada hem de suda avlanan zararlı bir ejderden kurtulmak istediğini anlatarak yardım ister. Bahram, ejderin inini göstermesi için Şengül'ün görevlendirdiği kılavuz ve otuz atlı ile yola çıkar. Ejder karanlıkta ininin önünde yatarken, Bahram seçtiği ok uçlarını zehre daldırarak onları ejderin üzerine gönderir. Sağdan ve soldan askerler saldırır. Ejderin ağzına nişan alırlar. Ağzı oklarla dikilen ejderin zehirden dili yanar. Bahram, ejderin başına dört ok fırlatınca kan ve zehir göğsünden aşağı akar. Ejder güçten düşünce kılıcını çekerek onun kalbini çıkarır. Savaş baltasıyla boğazını keser. Tanrı'ya dua eder ve ejderin cansız vücudunu öküz arabasına yükleyerek Şengül'ün yanına gider.[48]

Bahram'ın Turan'da avlanırken karşılaştığı ejderi öldürmesinde en çok canlandırılan sahne ejderin karnını yarıp içinden yutulan adamı çıkardığı sahnedir.[49] Metinlerde de Bahram'ın çatallı dilli ejder

10: TSMK H. 1509, y. 330b, Buhara, 16. yüzyıl başı. Bahram Gur'un ejderin karnından adamı çıkarması.

45 Aynı konu kimi farklılıklarla birlikte Firdevsi *Şehnamesi* dışında Ahmedi *İskendernamesi* resimlerinde de görülür. Kahraman burada Tinnin adasındaki halka bela olan ejderi tıpkı İskender'in hikâyesinde olduğu gibi doldurulmuş öküz derilerini ejdere vererek öldürür. Ancak hikâyede İsfendiyar'ın ejder öldürme sahnesinde olduğu gibi, etrafı kılıçlarla donatılmış araba da vardır. Sind ülkesinde ise içleri zift, kibrit ve kireçle doldurulmuş öküz derilerini ejdere vererek öldürür (Ünver 1983: 17).

46 Klima 1989, c. III: 518; Hanaway 1989: 519).

47 Warner- Warner, 1915, c.VII: 42.

48 Warner- Warner, 1915, c. VII: 124-126.

49 DCBL, 104, 58b, Şiraz?, 14. yüzyıl ilk yarısı (Arberry vd.,1959-62: 15); Cleveland Museum of Art Acc. No. 43.658, 49, Şiraz, 1330-40 civ. (Bınyon- Wilkinson 1971: r. XXIV); TSMK H. 1509, 330b, Buhara, 16. yüzyılın başı.

ile karşılaşması, hendek ağacından yapılmış okunu yayına yerleştirmesi, ejderin ağzına fırlatması, tokmakla ejderin başına vurması, bir nehir gibi kan fışkırması, atından inerek kılıcını çekip, ejderin başını gövdesinden ayırması ve karnını yarıp cansız adamı içinden çıkarması anlatılır. Resimler metne uygun yapılmıştır. Hindistan'daki ejder öldürme sahnesinde ise çatallı dilli ejdere ok atarken ya da kılıcıyla başını keserken görülür.[50] Bu resimlerin bulunduğu sayfalardaki metinlerde, Bahram'ın karanlığın içinde kıvrılmış yatan hayvanı görmesi, ağzına okla nişan alarak ejderin ağzını dikmesi, zehirden yanan ejderi kılıcıyla başını keserek öldürmesi anlatılır. Resimler hikâyeye uygun olarak canlandırılmıştır.

Ender olarak hikâyenin sonunun canlandırıldığı görülür.[51] Bahram ejderi öküz arabasına koymuş, hükümdar Şengül'e götürmektedir. Bu örnek de 17. yüzyılda yapılmış olup, nakkaşın hikâyenin farklı bölümlerini resmetmek istemiş olabileceğini gösterir.[52]

Son kahramanımız Mehran ailesinden[53] gelen Bahram VI. Çübin, Sasani hükümdarlarından IV. Hürmüz'ün başkomutanıdır. İran'a 590-91 yıllarında hükümdar olur.[54] Hikâyeye göre Bahram Çübin, Çin'de Hakan'ın kızını öldüren ejder ile savaşarak ortadan kaldırır. Çin'in tepesinde yaşayan bu ejder, esmer vücutlu, kulakları, boynuzu ve boğazı siyahtır. Behram Çübin ejderin yanına gelince oklarını fırlatır. Canavarın öldürücü emişi başladığında mızrağını saplar. Ejder ile dövüşerek defalarca vurur. Ejderin vücudunu kılıcıyla ikiye keser, ardından ejderin başını keser ve yere fırlatır. İşini bitirdikten sonra Hakan'a gelerek ejderi öldürdüğünü müjdeler.[55]

Hikâyenin en sık resimlenen sahnesi, Bahram Çübin'in ejdere ok attığı andır.[56] Kahraman, ağzından alevler çıkan ejdere genellikle kalabalık bir izleyici önünde ok atarken gösterilir. Resmin yer aldığı sayfadaki metinlerde, Çübin'in ejdere mızrak atması, başına tokmakla vurması, ejderin ağzına tokmağı dayayıp dilini etkisiz hale getirmesi, beşinci defada tokmağı ejderin karnına vurması, altıncı vuruşunda ejderden bir hareket gelmemesi, yedinci defada ejderin pençelerine vurması, sekizinci vuruşta ejderin belini koparması, tepeden yuvarlanan ejderin yanına gelip başını gövdesinden ayırması anlatılır. Metin-resim ilişkisi sağlanmıştır.

Firdevsî Şehnamesi nüshalarındaki metinlerin okunmasıyla birlikte kahramanların ejder öldürme ikonografileri de tespit edilmiştir. Ejder öldürme sahnelerinin yer aldığı resimlerin çoğunda, hikâyenin en can alıcı bölümü canlandırılmıştır. Resim için ayrılan alanın üzerindeki ya da altındaki beyit genellikle resmi açıklayıcı bir işlev yüklenir. Kahramanlardan Rüstem'in hikâyesinde, Rahş'ın ejderin omzunu dişleriyle kopardığı, Rüstem'in de kılıcını ejderin başına indirdiği, Güştasp'ın hikâyesinde, ejderin ağzına hançeri saplayıp zehiri akıttığı, İsfendiyar'ın hikâyesinde, etrafı kılıçlarla çevrili arabaya koşulan atları yutan ejdere İsfendiyar'ın kılıcıyla saldırdığı, İskender'in hikâyesinde, askerlerle birlikte ejdere ok atıldığı, Bahram Gur'un hikâyesinde, Bahram'ın ejderin karnını yardığı ve oklarıyla ejderi yaraladığı, Bahram Çübin'in hikâyesinde ise ejdere ok yağdırdığı an en sık tasvir edilen sahnelerdir. Ancak ejder öldürme temasının 14. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan resimli örneklerine bakıldığında erken dönemlerde hikâyelerin hep aynı kısmı resimlenirken, geç dönem yapılan nüshalarda hikâyenin daha önceden denenmemiş, tasvir edilmemiş bölümleri tercih edilerek resimlendirilmiştir. Örneğin Rüstem'in ejder öldürme sahnesinde genelde Rahş

50 TSMK H. 1479, y. 208a, Şiraz, 1330; DCBL, Ms. Pers 104, 61, Şiraz?, 14.yüzyıl ilk yarısı (Blair- Bloom 1994: r. 41); TSMK H. 1511, y. 206b, Şiraz, 1370; TSMK H. 1491, y. 498a, Şiraz, 1495; TSMK, R. 1549, y. 379b, Buhara, 16.yüzyıl başı; TSMK H. 1509, y. 340b, Buhara, 16. yüzyıl başı; TSMK H. 1504, y. 372a, Şiraz, 1509; TSMK H. 1494, y. 441b, Şiraz, 1510-13 civ.; TSMK H. 1493, y. 456b, 16. yüzyıl sonu.

51 Österreıchısche Nationalbibliothek, Mixt 335, 476a, Şiraz, 1607 (Duda 1983: r. 245).

52 Bahram Gur'un ejder öldürme sahnesinin sıklıkla resimlendiği diğer bir eser Nizami *Hamse*'sidir. *Heft Peyker* adlı mesnevisinde, yaban eşeği avlamak için yola çıkan Bahram dişi bir yaban eşeğini izlerken ıssız dağda ejderle karşılaşır ve çift okuyla onu kör eder. Daha sonra ejderin boğazını parçalayarak öldürür. Karnını yarınca da yavru eşeği canlı kurtarır. Eşeği izleyerek mağaranın içindeki hazineye ulaşır (Meisami 1995: 47-51). Resimli örnekler için bkz. BL, Or. 13297, y. 112a; BL, Or. 12856, y. 117a; MJRL, Ms. Pers. 36, y. 157a; TSMK H. 779, y. 187a; BL, Add. 25900, y. 161a; BL, Or. 6810, y. 157a; ÖN, Af, 248a; TİEM 1991, y. 176b; Cenevre Jean Pozzi Collection, 1971-107/491 (Tıtley 1977).

53 Bu aile Sasaniler dönemindeki yedi büyük aileden biridir.

54 Shahbazi 1989: 519-522.

55 Warner- Warner 1919, c. VIII: 322-327.

56 TSMK R. 1549, 481a, Buhara, 16.yüzyıl ilk yarısı; TSMK H. 1499, y. 515a, Safevi dönemi?; MJRL, Pers 933, y. 246a, Meşhed veya Kazvin, 16. yüzyıl sonu (Robinson 1980: 261); TSMK H. 1519, y. 1075a, Şiraz, 16. yüzyılın sonu.

ile birlikte ejderle mücadelesi betimlenirken 16. yüzyıldan sonraki örneklerde, Rüstem'e çölde uyurken ejderin yaklaştığı an,[57] yine erken dönemlerde sıklıkla tekrarlanan Güştasp'ın ejderin ağzına hançeri sapladığı an yerine farklı olarak ejderi öldürdükten sonra dua ettiği an,[58] Bahram Gur'un ejderin başında karnını yararken ya da ona ok atarken gösterildiği an yerine ejderin ölüsünü öküz arabasına yüklediği anın[59] betimlenmeye başlanması, sanatçıların bir süre sonra, hikâyenin can alıcı bölümünü resimleyen kendinden önceki sanatçıları kopya etmeyip, hikâyenin farklı bölümlerini, özellikle sonunu canlandırdıklarını gösterir.

Firdevsî Şehnamesi içerdiği öykü ve kahramanlar ile diğer destanlara da kaynaklık etmiş eserlerden biridir. *Şehname* nüshalarındaki ejder öldürme temalı resimler, Firdevsî'den sonra gelen Nizâmî, Asadî Tûsî, Emir Hüsrev Dehlevî, Hacı Kirmanî, Ali Şîr Nevâyî, Ahmedî, Mevlânâ, Erzurumlu Darir, İbn Hüsam gibi şairlerin eserlerinin resimli nüshalarına da ön örnek olmuştur. Kahramanların ejder öldürürken kullandıkları okun, ejderin karnında bir canlı bulunabileceği ihtimaline karşı daima başa, göze, ağza, boyuna atılması; kılıçla ejderin başının gövdesinden ayrılması, İran mitolojisinde, düşmanı yenmenin ancak kılıçla başın gövdeden ayrılmasıyla gerçekleştiği inanışını görsel olarak da sağlamıştır. Aynı zamanda ejderin edebî metinlerdeki imgesi ile İslâm tasvir sanatındaki betimi çakışmış, ejderin yazılı metinlerde insanlardan uzakta, ıssız çöllerde, dağların tepelerinde, mağaralarda yaşar vaziyette anlatılması, tasvirlerde de bu şekilde gösterilmesine yol açmıştır. Rüstem'in öldürdüğü ejderin çölde, Güştasp'ın Sakila Dağı'nda, İskender'in Narmpai kabilesinin yaşadığı ıssız dağda yaşadığının anlatılması, zaman içinde yerleşmiş olan bir bilginin esere yansıması şeklinde görülür. Bu yüzden ejder, çoğu zaman bir kayanın ya da mağaranın önünde betimlenir.

Bu araştırma kapsamında yer alan resimler incelendiğinde, metin-resim ilişkisinin genellikle sağlandığı görülür. Kahramanların ejder öldürme sahnelerinde, öykünün aynı bölümlerinin canlandırılması, nüshaların birbirlerinden kopya edilerek yapılmış olduğunu doğrular. Ancak kimi örneklerde de kahraman ve ejderi öldürme biçimi ne olursa olsun, ortak bir kalıbın izlendiği görülür.[60]

En erken örneklerine 1330'lu yıllardan itibaren rastlanan ejder öldürme sahneleri, Şiraz, Tebriz, Herat, İstanbul, Buhara, Kazvin ve İsfahan gibi merkezlerde hazırlanan el yazmalarında görülmüş, *Firdevsî Şehnamesi* için başlarda Rüstem, Güştasp, Bahram Gur gibi kahramanlar ön plana çıkmıştır. 16 ve 17. yüzyıllarda İsfendiyar ve Bahram Çübin gibi farklı kahramanların ejder öldürme sahneleri de ağırlık kazanmıştır. Bahram Gur'un ejder öldürme sahnesinin 16. yüzyıl sonlarında resimlenen *Şehname* nüshalarında az olmasının nedeni ise, bu dönemde özellikle Şiraz dışındaki Horasan-Buhara gibi merkezlerde hazırlanan *Şehname*'lerde İskender öyküsü haricindeki tarihî kısmın metinde yer almamasından kaynaklanır. Dolayısıyla Sasanî hükümdarları ile ilgili resimlere de yer verilmemiştir.

İnsanoğlunun bilinmeyene karşı duyduğu korku, hayal dünyalarında bir yaratığın canlandırılmasını sağlamış, zeki, sabırlı, kuvvetli ve cesaretli kahramanlarla ejder yani sembolik olarak karanlık ve kötülük yok edilmiştir. Bu mücadeledeki mecazî anlamların çoğu görsel açıdan da sergilenmiş ve eserlerin kopya yoluyla çoğaltılması sırasında hem aynı eserde hem de farklı eserlerde sahneler kalıp olarak kullanılmıştır.

57 TİEM 1983, y. 51b, Şiraz, 16.yüzyıl ikinci yarısı.

58 TSMK, H. 1480, y. 279a, Buhara, 16. yüzyıl sonu; BPS, Ms 4251, BI y. 460a, İsfahan, 1605.

59 ÖN, Mixt 335, y. 476a, Şiraz, 1607.

60 TSMK H. 1489, y. 265a; TSMK H. 1506, y. 296b; TSMK H. 1515, y. 337a;TSMK H. 1491, y. 427a, 498a.

Kaynakça

Akalın, Şükrü Haluk — *Saltukname, Ebü'l Hayr-ı Rum*: III, Ankara, 1990.

Akurgal, Ekrem — *Anadolu Uygarlıkları,* İstanbul, 1993.

Arberry, A.j. -E. Blochet vd — *The Chester Beatty Library: A Catalogue Manuscripts of the Persian Manuscripts and Miniatures*, I-II-III. Dublin, 1959, 1960, 1962, 1960.

Atalay, Besim — *Divan-u Lûgat-it-Türk Tercümesi*, III, Türk Dil Kurumu Yayınları 227.

Bağcı, Serpil — *Minyatürlü Ahmedi İskendernameleri: İkonografik Bir Deneme,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1989.

Bakırcıoğlu, Ziya — "Ejder-Ejderha", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, III, İstanbul, 1979: 12-13.

Binyon–L. J.V.S. Wilkinson — *Persian Miniature Painting,* New York, 1971.

Blair, Sheila–J. Bloom — *The Art and Architecture of Islam 1250-1800,* London, 1994.

Canby, Sheila R. — *Persian Painting,* London, 1993.

Chevalier J.–A.gheerbrant — *A Dictionary of Symbols,* Cambridge, 1994, S. 307.

Clark, Rundle — *Myth and Symbol in Anciet Egypt,* New York, 1993.

Cooper, J.C. — "Drache", *Illustriertes Lexicon der Traditionellen Symbole,* Leipzig, 1986: 35.

Curatola, Giovanni — *Draghi.* Venezia, 1989.

Çağman, F.–Z. Tanındı–M. Rogers — *The Topkapı Saray Museum the Albums and Illustrated Manuscripts,* Boston, 1986.

Çoruhlu, Yaşar — *Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 1992.

Dedebaba, Bedri Noyan — "Ünlü Bektaşî Azizleri. Otman Baba ve Akyazılı Sultan", *Cem,* V, 58, İstanbul 1996: 40-42.

Duda — *Islamische Handschriften. Persische Handschriften.ı-Ii,* Viyana 1983.

Duran, Hamiye — *Hâcı Bektâş-ı Veli Velâyet-Namesi ve Velâyet-name'de Geçen Keramet Motifleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara, 1995.

Esin, Emel — "Evren Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşe'leri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* I (1969), Ankara 1970: 161-182.

Farmer, David — *Oxford Dictionary of Staints*, Oxford–New York 1997: 202-203.

Ferguson, George — *Signs and Symbols in Christian Art,* New York (Tarihsiz).

Gıerlıchs, Joakim — *Drache, Phönix, Doppelader. Fabelwesen in der Islamischen Kunst'bilderheft Staatlichen Museen zu Berlin, Preu Bischer Kulturbesitz Museum für Islamische Kunst, Heft 75/76*, Berlin 1993.

Gökyay, Orhan Şaik — "İskender-Name", *İslâm Ansiklopedisi,* cilt 5-2, İstanbul, 1950, s. 1088-89.

Gölpınarlı, Abdülbaki — "Otman Baba Vilayetnamesi", *Journal of Turkish Studies,* 19, Abdülbaki Gölpınarlı Hatıra Sayısı, Harvard, 1995: 52 (Cıı)

Grube, Ernst — *Muslim Miniature Paintings from the XIII to XIX Century from Collections in the United States and Canada,* Venezia 1962.

Hanaway, W.L. Jr. — "Bahram V. Gor İn Persian Legend And Literature", *Encyclopedia Iranica,* III, London-New York 1989: 519.

Kanar, Mehmet — "Firdevsî", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* c. 13, İstanbu, 1996, s. 125-127.

Karahan, Abdülkadir — *Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Şehname Yazmalarından Seçme Minyatürler,* İstanbul 1971.

Karatay, Fehmi Edhem — *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 1961.

Khaleghi, D.J. Motlagh — "Azdaha. In Persian Literature", *Encyclopaedia Iranica,* III, London-New York, 1989: 199-203.

Klima, Otokar — "Bahram V. Gor", *Encyclopaedia Iranica,* III, London-New York 1989: 518-519.

Kramer, Samuel N. — *Sümer Mitolojisi, İ.Ö. Üçüncü Bin Yıldaki Tinsel ve Edebi Gelişim Üstüne Bir Çalışma*, Çev. Hamide Koyukan, İstanbul 1999.

Lane, Edward William — *Arabic-English Lexicon,* I, Edinburgh, 1997.

Lugal, Necati — *Firdevsi. Şehname,* C. II1, İstanbul 1994.

Mackenzie, Donald — *Çin ve Japon Mitolojsi,* çev. Koray Atken, Ankara 1996.

Meisami, Julie Scott — *Nizami. Haft Paykar,* Oxford-New York, 1995.

Mercante Anthony — "Fafnir", *Encyclopedia of World Mythology and New Legend,* New York, 1998: 250.

Munsterberger, Hugo — *Dragons in Chinese Art,* New York 1971.

Mutlu, Belkıs — *Efsanelerin İzinde Yakın Doğu'dan Kuzey Avrupa'ya,* İstanbul 1968.

Ocak, Ahmet Yaşar — *Bektaşi Menakıbnamelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri,* İstanbul 1993.

Ocak, A.Y. — *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnameler. Metodolojik Bir Yaklaşım,* Ankara, 1997.

O'Flaherty, Wendy D. — *Hindu Mitolojisi,* çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul, 1996.

Ögel, Bahaddin — *Türk Mitolojisi. Kaynaklar ve Açıklamaları ile Destanlar,* I, Ankara 1971.

Payne, Ann — *Medieval Beasts,* London, 1990.

Petrosyan Vd. — *Pages of Perfection, Islamic Paintings and Calligraphy from the Russian Academy of Sciences St. Petersburg,* Lugano, 1995.

Rıtter, H. — "Firdevsî", *İslâm Ansiklopedisi,* cilt 4, İstanbul, 1945: 648.

Robinson, B.W. — *Persian Miniature Painting from the Collections in the British Isles,* London, 1967.

Robinson,B.W. — *Persian Paintings in the John Rylands Library. A Descriptive Catalogue,* London, 1980.

Robinson, B.W. — *Studies in Persian Art,* I-II, London, 1993.

Schmitz, Barbara — *Islamic Manuscripts in the New York Public Library,* New York, 1992.

Shahbazi, Shapur — "Bahram VI. Cobin", *Encyclopedia Iranica,* C III, London-New York, 1989: 519-522.

Soudavar, Abodala — *Art of the Persian Courts, Selections from the Art and History Trust Collection,* New York, 1992.

Stchoukine, Ivan — *Les Peintures des Manuscrits de Shah Abbas Ler a la Fin des Safavis,* Paris, 1964.

Stchoukine Ivan–B. Flemming vd. — *Illuminierte Islamische Handschriften,* Weisbaden, 1971.

Tezcan, Gülsen — *İslam Tasvir Sanatında Ejderin Ölümü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001.

Titley, Norah — *Miniatures from Persian Manuscripts Catalogue and Subject Index of Painting from Persia, India and Turkey in the British Library and British Museum*, London, 1977.

Titley, Norah — *Dragons in Persian, Turkish and Mughal Art,* London, 1981.

Tümer, Günay — "Circis", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* c. 8, 1994: 26.

Ünver, İsmail — *Ahmedî. İskender-Name,* Ankara, 1983.

Warner Arthur G.–Edmond Warner — *The Shahnama ff Firdausi*, 8 cilt, London, 1905-1925.

Welch, Stuart Carry — *Treasures of Islam,* Cenevre, 1985.

Williams — *Outlines of Chinese Symbolism and Art Motives,* Shangai, 1974.

Yarshater, Ehsan — "Esfandiar", *Encyclopaedia Iranica,* VIII, California 1998: 584-592.

Yücel, Ayşe — "Hacı Bektaş Velayetnamesinde Ejderha Motifi", *Hacı Bektaş Veli Armağanı,* ed. K. Erdoğan, Ankara, 1997: 115-120.